

Jablonczay Tímea

„Csak szabadságban érdemes élni”

Az izraeli újrakezdés Szenes Erzszi írásaiban

A széderestén felolvasott Haggada – mely az egyiptomi kivonulást, a szolgaságból való megmenekülést és a zsidó nép nemzetté válását beszéli el – az emlékezőt a múlttal olyan viszonyba állítja, melynek során az emlékezés rituális jellege elevenné teszi az elmúltat. Az Egyiptomból való kimenetelre történő emlékezéskor a kovásztalan kenyér felmutatásával nem csupán a múltra emlékeznek, hanem a jelen és a múlt válik eggyé. A múlt aktualizálásához szükség van arra is, hogy az emlékező a közösséggel legyen egy, vagyis a felidézés során az én és a mi egymással azonosává válik.¹ Yerushalmi szavai: „Minden egyes nemzedékben köteles az ember úgy tekinteni magát, mintha ő jött volna ki Egyiptomból.”²

Szenes Erzszi (1902, Rajec – 1981, Jeruzsálem), csehszlovákiai magyar költő és újságíró, Soá-túlélő 1949. novemberében elindul Pozsonyból, hogy az újonnan alakuló országba, Izraelbe alijázzon. A kontinens menekültjeivel, az új bevándorlókkal együtt az olaszországi Bariban szállnak hajóra. A hajó 1950-ben éppen Pészach ünnepére, széderestére éri el a partokat. Az ünnep miatt várniuk kell, így Haifán csak vasárnap tudnak kikötni.³ Izrael földjére lépése szó szerint ünnep, a múlt és jelen eggyé olvad: a fogságból való megmenekülés, megszabadulás és visszatérés történetében az egyén és a nép bibliai és posztbibliai története szétbonthatatlanul összekapcsolódik. Izrael az emlékezők tudatában mindig is az „ősi dicsőség emléké”, „a várakozás horizontját” hordozta, egyfajta „valószínűtlen hely” képzetét, ahol véget ér a zsidók szenvedése.⁴ A Soá utáni megérkezés súlya, jelentése és jelentősége a szó hétköznapi értelmében nem fölfogható. Izrael földjére „visszatérni” – a gáluti múlt, a szorongás, a félelem, az üldözöttség, a szenvedés, a hurbán után – az emlékezés rituális és történelmi idejét többszörösen hurkolja egymásba, egyszerre jelenti az egyén és a nép rituális és történelmi megszabadulását, mely a föld, Jeruzsálem vallási és politikai értelmű visszatérésevel együtt volt csak elképzelhető.

Szenes Erzszi a két háború közötti magyar irodalomban főként mint költő volt ismert és elismert. Izraelben az *Új Kelet*⁵ köré szerveződő író és újságíró csoport tagjaként az izraeli magyar (sőt amerikai magyar zsidó) közösségben is elismerést szerzett, mára azonban egy szűk, főként szakmai közösségen kívül neve és munkája feledésbe merült. Az utóbbi években meginduló archiváló, forráskutató és értelmezői munkálatokkal együtt – kapcsolódva a kulturális emlékezetkutatáshoz – arra próbálunk kísérletet tenni, hogy a két háború közötti, igen értékes költészete, elbeszélései, valamint Izraelben írt tárcái, novellái szélesebb körben is ismertté váljanak. Számunkra most az izraeli megérkezését, az újrakezdés éveit lejegyző elbeszélései, karcolatai érdekesek, mely írásokból 1956-ban *Van hazám* címmel tárcagyűjteményét is publikálta. Jelen tanulmány így Szenes Erzszi Izraelben írt, főként az újrakezdéssel foglalkozó írásait dolgozza fel, azok felhasználásával próbálja „re-konstruálni” egy életút, írói, újságírói pálya szokványosnak nem nevezhető történetét. Szenes Erzszi életpályájának, írói és alkotó tevékenységének értelmezéséhez azonban mind a két háború közötti kisebbségi helyzetben lévő határontúli (szlovenszkoói) magyar irodalmi műhelyek, mind a háború utáni izraeli magyar írócsoportok kapcsolati dinamikájának működését, történelmi-politikai kontextusát, szellemi gyökereit fel kellene tárni, hogy bármit is állítani lehessen a szerző életéről, munkásságáról, identitásának komplexitásáról. A feladat összetettsége olyan háttérmunkát igényel, mely jelen pillanatban még nem áll rendelkezésre. Megállapításainkat így Szenes Erzszi munkáira – kötetbe rendezett tárcáira, az *Új Kelet* három évtizedében írtakra és a korabeli recepcióra – tudjuk alapozni. A szövegek elrendezéséhez, a köztük levő kapcsolatok érzékeltetéséhez, szellemi háttérük bevezető jellegű értelmezéséhez a zsidó emlékezetet (Yerusalhmi, Benbassa), a cionizmus szellemi dimenzióit (Avineri), és zsidó esztétikai diszkussziókat (Ezrahi) próbáljuk alapul venni.⁶

SZENES ERZSIRŐL⁷

A felvidéki Rajecen született Szenes Erzsi gyermek- és fiatakorának éveit a Kassához közeli Nagymihályon töltötte. A két háború között főként lírával tűnt fel, de a húszas évektől Prágában és Pozsonyban újságírással is foglalkozott, szerkesztője volt a *Magyar Újságnak*; főként a *Kassai Naplónak* és a *Prágai Magyar Hírlapnak* írta riportjait, tárcáit, novelláit. Költői munkáit ugyancsak számos folyóirat, többek között a *Nyugat*, a *Pesti Napló*, a *Szép Szó*, a pozsonyi *Esti Újság* közölte. Önálló kötetei – *Selyemgombolyag* (1926), *Fehér kendő* (1927), *Szerelmet és halált énekelek* (1936)⁸ – kivívták a kortársak elismerését: Babits Mihály, Radnóti Miklós, Füst Milán, Komlós Aladár, Ignó is felfigyelt a költőnőre; a magyarországi kritika felől egyértelmű elismerésben részesült.⁹ A csehszlovákiai irodalomtörténetek szintén a méltatás hangján szóltak róla, sőt, elmondható, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom egyik legnagyobb tehetőségének tartották.¹⁰ 1939 és 1941 között a nagymihályi gettóban naplót vezetett, melyet csak évtizedekkel később, 1966-ban Izraelből publikált *A lélek ellenáll* címmel.¹¹ Kisregénye, a *Nyártól nyárig*, 1943-ban jelent meg Budapesten.¹² A fasiszta Szlovákiából 1942 decemberében szökött át Magyarországra, de 1944. március 21-én az SS letartóztatta és börtönbe vetette. Majd egyenesen Auschwitzba deportálták, ahonnan néhány hét múlva Fallerslebenbe, egy hadigyárba került. Szüleit 1944 őszén Nagymihályból vitték Auschwitzba, ők nem éltek túl a deportálást, bátyját Besztercebányán ölte meg az SS. A fasizmus pusztítása után, hazatérve Fallerslebenből, három évig még megpróbált Pozsonyban maradni, de 1949 novemberében úgy döntött, hogy alijázik.

A második világháború kitöréséig, noha többszörösen kisebbségi helyzetben levő író volt (nő, csehszlovákiai magyar, zsidó), mégis jóval nagyobb szabadságot élvezett, mint a Horthy-kor Magyarországon élő nőtársai. Az ideológiák (patriarchális és nacionalista) meghatározta merev, behatárolt identitás minta és életpályamodell kényszerű követése helyett lehetősége volt arra, hogy kilépjen az otthon és egy szűk közösség kereteiből, és már egészen fiatalon szélesebb perspektívára, saját hangra tegyen szert. Ugyanakkor identitásának népi- vallási gyökereit sem kellett megtagadnia, csehszlovákiai magyar zsidóként 1918 után sokkal szabadab-

ban tudott viszonyulni családi örökségéhez, mint magyarországi író- és költőtársai. Így noha modern női költészetet hozott létre, az idegenség, a kítaszítoottság léttapasztalata vállaltan egy vallási tradícióhoz képest alakult; a zsidó folklór, bibliai motívika és gondolatritmus kezdettől fogva meghatározó eleme volt poézisének. Az üldözöttség és a Soá borzalma után Izraelben új hazát és otthon kereső író egy olyan kultúrára, annak szellemi értékeire tudott támaszkodni, melyek identitásának is alapot biztosítottak. De írásaiban a múltra való emlékezés (a visszaemlékezés értelmében) nem tudott folyamatosan meglévő emlékezésként működni, hanem kényszerű módon kellett jelenét és „visszaszerzett” múltját alakítania. Elmondható, hogy visszaemlékező és a jelent minduntalan értelmező szövegeivel a megszakítatlan emlékezés helyett egy töredezett, de megújuló, múltat átalakító hagyomány teremtésében vett részt.¹³

Izraelbe teljesen egyedül érkezik, családjából mindenki a Soá áldozata lett. Egyet tud, író, újságíró, vagyis Izraelben is alkotó emberként szeretne élni, valamint hogy egy olyan családi, kollektív emlékezet részese, mely szorosan kapcsolódik ahhoz a földhöz (szimbolikus tartalmihoz), mely az élet új lehetőségét kínalta számára.

Így lesz fő témája az 1956-ban kiadott (2. kiadás 1959) *Van hazám* című tárcagyűjteménynek az újrakezdés öröme és nehézsége, melyet a hurbánra és a múltra való emlékezés terhe kényszerűen alakít. A kötet héber fordítása nem sokkal később, 1961-ben *Molédet jés li* címmel jelenik meg.¹⁴ Az ötvenes évektől az *Új Keletnek* fáradhatatlanul írja cikkeit, elbeszéléseit, dolgozik a Jad Vasem magyar archívumának, előadóművészként költői esteken lép fel. 1966-ban Budapesten, a Szépirodalmi Kiadó gondozásában jelenik meg *A lélek ellenáll* című könyve, melynek alapszövege a már említett 1939 és 1941 között írt gettónapló.¹⁵ Az egy évtizeddel korábban Tel-Avivban publikált *Van hazám*, valamint az *Új Keletben* haláláig írt tárcáinak, novelláinak és az 1966-os félig irodalmi, félig dokumentumnapló nyelve, kontextusa, megszólalásmódja eltér egymástól. A Budapesten megjelent könyv a magyar közönségnek szól: a magyar társadalomhoz való tartozását, onnan való kirekesztését, az üldöztetést és saját irodalmi múltját szeretné bemutatni. A könyvvel Szenes Erzsi több évtized után ekkor lép újra a magyar közönség elé: 1966-ban Juhász Ferenc meghívására a Könyvhét díszvendége lesz, és a hatvanas években meginduló múlt-

Szenes Erzsi

feldolgozás és az éppen (rövid időre) megélénkülő izraeli–magyar együttműködés egyik képviselőjeként szerepel.¹⁶ Az izraeli narratívákban természetesen a jelen, a zsidó múltba való emlékezés, a zsidó létezés szellemi tartalmai kerülnek előtérbe, de a többes kultúrához és múltához tartozás továbbra is meghatározza megszólalásmódját és nézőpontját. Az izraeli évtizedek alatt megpróbálja a megmaradt kéziratokból és emlékezetből visszaidézni és „rekonstruálni” a múltat, a háború alatt elveszett, elpusztított nagymihályi zsidóság életét, családját, saját elrabolt életét teszi elevenné, ahogy saját életeseeményeinek, identitásának kollektívumhoz kapcsolt elemeit rendezi izraeli identitásának és életének kerete mögé. A magyar kultúrához tartozása, magyar és európai kulturális identitása azonban fontos marad Izraelben is.

AZ ÚJRAKEZDÉS TÁRCÁI

A *Van hazám* héber fordításának recenzense a következő szavakkal jellemzi Szenes írásait: „egy kiváló tehetségű, finoman csiszolt stílusú író (vagy még inkább költő) élmény-leírásai első találkozásairól az ország földjével, társadalmával, szokásaival. Megkapó, meleg hangulatú írások ezek, akár a gáluti emlékek tragikuma, akár az új haza derűje és reménységei szövik át azokat, mert mindenkor az ember szeretete, az élet megbecsülése és értékelése árad belőlük.”¹⁷ Szenes Erzsébet életpályája, munkái, azaz lírája, elbeszélései, tárcái a mai befogadó számára bizonyosan más jelentőséggel bírnak, mint a kortárs izraeli olvasók számára. Nemcsak a szövegek belső kapcsolatait, metaforikus alakzatait, írói identifikációs eljárásait, az otthon és otthontalanság, az elveszett otthon iránti nosztalgikus vágy és lemondás közötti állandó oszcillálás, idegenség és hazára találás metaforikus és textuális dimenziói teszik ma érdekessé ezeket az írásokat. Az olvasó érzi, a megtett út és az emlékezeti munka jelentős. Noha a személyiség határait nyitva tartó, a kultúrák mezsgyéjén, kereszteződésében élő ember perspektívája – melyet főként szolidaritásérzés és tolerancia jellemez –, rajzolódik ki a munkáiból, mégis az *irányba állítottság* ad sajátlagosságot a hangnak, az identitásnak, a munkának. A szövegeket átszövő személyes életúthoz, tapasztalathoz kapcsolódó elemek mellett hangsúlyosak lesznek a kollektív identitás mintázatait, narratív és prenarratív elemeit (bibliai pretextusok, cionizmus szellemi dimenziói). De minthogy a kollektív identitás mindig a közös helyzet tudatosulásával és szabad döntés eredményeként áll elő, a szolidaritás érzése és tudatos vál-

lás által kiküzdött kollektív szubjektivitás egyben az egyéni identitás zálogává válik.¹⁸

A napló előszavában leírtak szerint a háború alatt öt-hat könyvre való kézírata, regények, novellák, mesék veszttek el. „Az életet azzal kezdi”, hogy Pozsonyban, a múzeumi könyvtárban megpróbálja összegyűjteni és kimásolni a hírlapokban, folyóiratokban megjelent írásait, és amikor eldönti, hogy alijázik, ez az irodalmi anyag képezi majd a „legjobb transzfert”, irodalmi újrakezdésének alapját.¹⁹ Így az *Új Kelet* hasábjain megjelent szövegek közül több utánközléssel találkozhatunk. Ezekben az munkákban az időnek a rétegzettsége nem csupán a belső történetet érinti (mely tárcáinak legfőbb narratívászervező eljárása), hanem a visszaemlékező beszédhelyzet a fő-történet kontextusát alakítja, a jelen és a múlt egymásra rétegződik, utánközlésekként kiegészülnek az utólagosság perspektívájával, beágyazott narratívák lesznek és az emlékezés másodlagos aktusában vesznek részt.

Az izraeli újrakezdés nehézségeit és örömeit bemutatató írásoknak így több szintjük van: megpróbálja rögzíteni az Európából az „Ösújhazába” való kivándorlás materiális és szellemi történetét; hogyan is történt, milyen procedúrákon ment keresztül, kik segítették, kik hátráltatták, hogyan tudott hozzáfogni a letelepedéshez egy közép-európai, egyedülálló, már nem egészen fiatal (a negyvenes évei végén járó) nő; de a hétköznapi jelennek olyan szellemi forrásai vannak, melyek a nehézségeket elviselhetővé teszik. A szövegek beszédhelyzetei többretegűek, a jelen síkja mindig múltbeli és jövőbeli szintekkel tetéződik. Egyrészt narratívát ír, vagyis fontos lesz az ok-okozati viszonyok (utólagos) megtalálása (konstruálása), vagy legalábbis olyan elemeket kiemelni a múltból, melyek a jelen számára biztosítékot, szilárd talapzatot adnak, másrészt ez a narratívaképzés nagymértékben ágyazódik egy olyan kollektív emlékezeti hagyományba, mely a zsidó néphez és Izrael földjéhez szervesen kapcsolódik. Textusait ezért mindig több szinten lehet olvasni, s a lehetővé tett allegorikus olvasásmód a múlt és izraeli jelen összefonódását egy zsidó tradícióra való ráhagyatkozással éri el. A *Van hazám* tárcaszövegei a megérkezéstől a nyelvtanulásig, vagyis az új társadalomba való integrálódásig vezetnek az olvasót. Történeteinek elbeszélése időrendi tagolása csak látszólagos; a megérkezéstől a „hazatalalásig” tartó hosszú út lezárhatatlan, befejezhetetlen.²⁰ Az út befejezhetetlenségét sugallja a jelen és a múlt egymást folyamatosan építő munkája, ahogy a történetekben is mindig a múltba történő visszalépésekkel találkozunk. Vagyis sokkal inkább az elmesélni kívánt téma fogja a történet idejét szervezni,

és ilyen értelemben az időkezelésre a látszólagos linearitás helyett a körköröség a jellemző. Nyelvi regiszterének egyik feltűnő jegye, hogy az izraeli magyar napilapban és a *Van hazám*ban megjelent magyar nyelvű szövegbe már héber (ivrit) szavakat, kifejezéseket kever, vagyis itt már a kulturális találkozások nyelvi interakciójára, fordítására is sor kerül. A két háború közötti magyar-csehszlovák, szlovenszlovák világ gáluttá válik, a kivándorlás alijázásként szerepel, a bevándorlók új olék, akik cri-fet (faházat) kapnak, a német bevándorlóknak külön nevük van, ők a jekék, a bennszülöttek a szabrék – hogy csak néhányat soroljunk fel –, és hamar elsajátítja a szávlánut (türelem) szót is.

„ÚJ HAGGADA”: KIVONULÁS EURÓPÁBÓL

„Nem egyszer elgondolkoztam, hogyan és mikor szakadtam el végleg Európától? Annyi bizonyos, hogy nem Bariban, mikor hajónk, a Galila elhagyta az olasz partokat és kifutott a nyílt tengerre.”²¹ Szenes pontosan látja, rögzíti: egy világégetést túlélt európai írónak kell menedéket keresnie egy több ezer éves kultúrával és hagyománnyal rendelkező, de újonnan létrejött ázsiai országban. Mert az az Európa, ahonnan jött, „ami volt”, „állati, torz arcot kapott”; ahol a „szellemi térkép”, a szabadság és humanizmus ügye, „végleg elveszett”.²² Az új ország bibliai tájait azonban jól ismeri, és ez az ország kitérte kapuit „az üldözöttek előtt és hazát teremtett a hontalanoknak”.²³

A *Van hazám* első elbeszélése, a *Megérkezés* szinte az összes kérdéskört érinti, amelyek az újrakezdésben meghatározók. Ezek a kérdések, témák a három izraeli évtized alatt írt munkákban nemkülönben visszatérő motívumok lesznek. Visszaemlékezéseiben nyomatékosan kap Jeruzsálem, és a „Herzl-gondolat”, mely a diaszpóralét mindennapjaiban (azokat lejegyző írásaiban) is kulturális, vallási jelentőséggel bírt. De a közös emlékezet – amely tudattalanul is meghatározza az egyént – az üldözöttség, a gyengeség és védtelenség gondolatát is tapasztalatként tárolja. „Ha jól meggondolom, e két fogalom – Jeruzsálem és pogrom – e két véglet között hanyódtunk mindvégig Európában.”²⁴ A holokauszt utáni szlovák várost az elpusz-

tult Jeruzsálemhez (a Templom lerombolásához) hasonlítja; a világ vált olyanná, mint a felégetett Jeruzsálem. Ez a gondolat a holokausztot túlélt zsidóság számára magától értetődő, Sidra Dekoven Ezrahi a következőképp fogalmazza meg ugyanezt: „Izrael és Európa szerepe helyet cserélt. Most Európa vált a lerombolt Szentély földjévé. A megsemmisítés emlékévé. Kelet-Európa foglalta el Jeruzsálem szerepét.”²⁵ Herzlt olvasta a gettóban is, és ahogy írja, Auschwitzban és a rabmunka idején is ez adott erőt: eljutni Jeruzsálembe, meglátni a várost. Izrael földje a zsidó nép szimbolikus képzetrendszerében a diaszpóraléthez, a száműzetéshez képest mindig központi marad, azon belül is Jeruzsálem mint kultikus, központi hely, a Templomhoz kapcsolva a kollektív emlékezet kitüntetett pontja. Az emlékezeti helyek szimbolikussá válásának egyik fontos aspektusa, hogy a saját fizikai tértől elszakadva is részt tudnak venni az emlékező közösség emlékezeti aktusaiban.²⁶ Jeruzsálem – a szétszóratásban is megmaradt imaginárius, vágyott otthon – témája megjelent már Szenes két háború közötti lírájában is.²⁷ De izraeli írásaiban még hangsúlyosabbá válik az egyén és a közösség történetének összekapcsolódása, az egyéni életút és közös-

Szenes Erzsébet Húsvétkor

*Úgy szeretnék átjutni a multamon,
Mint egykor őseim a Vörös-tengeren
Ezen a napon,
Hogy elmerülnének múltam bősei örökre,
Mint Fáraó szekerei,
S kivezetne engem erős kézzel és kinyújtott karral
S tartana az úton az Ígéret-földjéig
Édes mannával.
De elbagyott engem,
Mint a Nazarethit
Ezen a napon,
Elbagyott és itthagyott a latrok között,
Szájamba ecetes spongyát tettek,
Által verték a lábom, a kezem,
Az ecet fojtó szagát s a szögeket
Szívemig érezem.
Az Ígéret-földje oly messze van
Az Olajfák-hegyén többé nem járhatok,
S mint egykor Ő,
Én is csak Eli-t, Eli-t kiáltgatok.*

séghez tartozás vállalása, így a megérkezés egyéni élménye és elbeszélése szimbolikusan összefonódik a zsidóság üldöztetésének végével, és a szabadság megélésével.

Lépjünk vissza kicsit az időben: 1945. augusztusa és 1948 májusa között 40 ezer menekülő cionisták segítségével jutott el Palesztinába. Olasz és görög kikötőkből indultak útnak, az 1945. augusztusa és december között induló hajókat a britek még átengedték, de 1946. január és július között 10 500-an kerültek internálótáborba, várva az engedélyre, hogy eljussanak Palesztinába, és saját hazájukban kezdjék újra az életüket.²⁸ A Soá utáni – még illegális – hazatérés történetének filmes reprezentációja is volt: Meyer Levin felszabadító amerikai katonaként 1945 tavaszán találkozik a náci bűncselekmények felfoghatatlan borzalmával, amelytől elsődleges tanúként egész életében képtelen volt szabadulni. Kamerájával megpróbálta rögzíteni az „új Haggadát”, ahogy Szenes Erzszi fogalmaz, „a tragikus, de fénybe ívelő zsidó népvándorlás” történetét. Az író *Az illegálisok* című filmről az *Új Keletben* írt kritikájában (1956) így számol be:

„Egy amerikai haditudósító, Meyer Lewin, a győztes amerikai csapatokkal együtt jön Németországba. Végigjárja a koncentrációs táborokat, tőle származnak az első hiteles adatok a buchenwaldi, belsenbergeni, dachauai életbenmaradottokról, rengeteg emberrel beszél és jegyez, jegyez. Nem egy könyvre gondol, nem szavakra, minden képekben formálódik ki a szeme előtt, nem is arra a sötét fejezetre gondol, mely már lezárult, hanem az új fejezetre; miképpen élnek majd tovább ezek a testi-leg-lelkileg agyongyötört emberek, akikben olthatatlan szomjúság ég, egy új otthon, egy új tűzhely, a nyugalom, a béke után. Így jut arra az ötletre, hogy csatlakozik egy zsidó csoporthoz, mely a földalatti mozgalom támogatásával Izraelbe készül. [...] Nemcsak ez a kis csoport álmodik Izraelről: a lengyel zsidó tömegeket, akik Lengyelországba akarnak visszatérni és ott a romokon kis viskót, házat akarnak építeni, keserves csalódás éri: hivatalosan legyőzték ugyan a hitlerizmust, de az antiszemitizmus erős és eleven, hiába ütik le a fejét, új feje nő, százfejű szörny, akár a mesebeli sárkány, amelyről a nép annyi rémmesét tud. Varsó és Treblinka kevés volt, kevés volt Auschwitz, a visszaszivárgó lengyel zsidók újra menekülnek, hátukon csattog a gyűlölet ostora, Szlovákián át futnak egyre tovább. Velem együtt sokan emlékeznek azokra a menekülő, kiéhezett, rongyos zsidó tömegekre, amelyek 1946 őszén Pozsonyon átvonultak, a zilált, rémült arcokra. S akik látták őket, biztosan emlékeznek arra a fojtogató érzésre, mely szívünkön úrrá lett a lát-

ványra: – hát soha nem lesz már vége? A tömegek csak futnak, menekülnek, hogy végre otthont találjanak Palesztinában. Nyomukban mindenütt ott van a fáradhatatlan amerikai újságíró, de nem azért, mintha szenzációt hajhászna, hanem mert zseniális agyában megszületik egy nagy film víziója, a zsidók kivonulása Európából. Úgy érzi, ennek a kivonulásnak történelmi, szociológiai és érzelmi szempontból legalább olyan jelentősége van, mint annak idején az Exodusnak Egyiptomból. Izrael gyermekei végre otthagyják kínzóikat, rabszolgatartóikat, gyilkosaikat, a »szolgaság házat«, melyről az Ó-Testamentum beszél az egyiptomi kivonulással kapcsolatban és akadályt nem ismerve, úttalan utakon menetelnek a szabad föld, az Ígéret földje felé.”²⁹

A film által ábrázolt történet leírása a kivonulás bibliai hagyományához kapcsolódó elbeszélést veszi alapul. Az egyiptomi kivonulás identitásalapító aktus, „Izrael népét megalapító jelentésében” a szövetség megkötésének centrális motívuma, és így az emlékezés központi alakzata is.³⁰ Az exodus ismétléseként értelmezett európai kivonulás az újbóli alapítás és szövetségkötés elbeszéléseként olvasható.

Saját történetére, hogyan és miért hagyja ott Szlovákiát, több tárcában tér vissza.³¹ A háború után „Európa olybá tűnt, mint valami nagy hínár, amely behúzta mindazt, ami szívemnek kedves volt. Egyre közelebb jött Palesztina, majd a szabad Izrael.”³² Még a háború előtt el szeretne utazni Konsztantinápolyon keresztül Palesztinába, de az utazásra már nem kerülhet sor. A felszabadulás után hazamegy, keresi hozzátartozóit, azonban családjából egyedül ő maradt életben, a házat feldúlva találja; kézírata pedig, amelyet az édesapja elásott a fűskamrában, nem kerül napvilágra.³³ A koncentrációs táborokból hazatérők körülményeinek, nehézségeinek, a visszailleszkedés megrázkódtatásainak története a holokauszt utóhatásának egyik kevésbé vizsgált területe. A Soá borzalmi után hazatérők kifosztottsága totális: a szenvedés után, a családjukat vesztett emberek kilátástalan helyzetben találták magukat, sokan nem tudták visszaszerezni mások által elfoglalt lakásukat, és ahogy Stark Tamás fogalmaz: „a túlélők szó szoros értelmében az éhhalál szélén álltak.”³⁴ Szenes Erzszi is Pozsonyban még megpróbálja az újrakezdést, de már szándékosan átmeneti szállást választ (a Carlton Hotelben él). Nappal, ahogy már említettük, a könyvtárban másolja a cikkeit. Minthogy papírokkal nem rendelkezik, a rendőrség razziázásakor nem tudja magát igazolni. „két főbenjáró bűnöm volt: zsidó voltam és magyarul beszéltem...”, írja, csavargásért 100 korona bírságra ítélik. A bírság kifizetése után

még három évig él papírok nélkül; ugyan álláshoz jut egy szlovák-zsidó újságnál és egy magyar napilapnál, valamint egy rövidfilmet is ír a Szlovák Film Társaságnak, de a visszaüllesztés számára lehetetlennek bizonyul. Amikor eldönti, hogy alijázik, az okmányok és engedélyek beszerzésekor rákérdeztek a kivándorlás okára. Tárcaszövegében megfogalmazott válasza ugyancsak a fogság és kivonulás emlékezeti alakzatába íródik: „Mert idegenek voltunk »Egyiptom országában«, reménytelenül idegenek, s nem a hazánkból jöttünk el, csak »tőlük«.”³⁵ A zsidó népnek a Második Templom lerombolása után (i. sz. 70) a 20. század közepéig kellett várni, hogy az elvesztett földre visszatérjen. Szenes Erzsébet, kivándorlását követően a nemzetállam alapításának kezdeti éveitől él az új országban, így élete második felének eseményei, története összefonódik Izrael első három évtizedének történelmével.

ÚJ ROBINSONOK

1947-ben ENSZ-határozat mondja ki, hogy 1948. augusztus 1-ig meg kell történnie a független zsidó és arab állam megalakulásának. Ben Gurion és társai 1948 májusában kikiáltják, hogy megalakult az új ország, Izrael Állam, mely a szétszórásban élő zsidók számára a zsidóból izraelivé válást, a gyökökhez való visszatérést ajánlta fel: „területileg, történelmileg is és életfelfogásban is olyan keretek között, amelyek kötelezik őket.”³⁶ Az izraeli állampolgárság a nemzettel való közösségvállalást jelenti, ahogy a héber nyelv a szülőfölddel való közös kapcsolatot fejezi ki. Változó az identitásnak az a politikai dimenziója, mely az arab identitáshoz való viszonyhoz képest artikulálódik. Izrael Állam a népek közötti közeledést, nem az elkülönülést pártolja, de az arabbal szemben hangsúlyozott zsidó identitás-tudat is megjelenik újra meg újra identitáspolitikaként. Harcok, háborúk, támadások szegélyezik már a Palesztinában területet szerző telepések kezdeti törekvéseit is, ahogy Izrael Állam 1948. május 14-i kikiáltásával szinte egyidejűleg kitör a függetlenségi háború. Jeruzsálem 1967-ig megosztott marad, orrlövészek elleni betonfalakra, szögesdrótra van szükség, állandó harcok és tűzszünet tarkítja az ott élők viszonyait. A bevándorlások idején is harcok dúlnak. 1948 februárjában az első legális bevándorlók megérkezése után internálótáborokat állítanak fel, és elkezdik kidolgozni a lakhatás és munkalehetőség feltételeit. 1950-re azonban a tervezett lakóházak (vagyis bádogházak) csak egyharmada készül el, a bevándorlók száma pedig meghaladja az

ország lehetőségeit, így sok tízezer ember számára fakeretre vászonlepedőkkel szögezett sátrakat állítanak fel. A kezdeti periódusban bevándorló menekülteket – holokauszt-túlélőket – mostoha körülmények várják.³⁷

Szenes több elbeszélésében visszatér a kezdeti nehézségekre, hiszen az első esztendőkből gyötrő problémákkal találja szembe magát: a zsúfolt tábort primitív körülményeivel és az évek során nagyon lassan megoldódó egzisztenciális gondokkal. De a problémák elbeszélése szintén az Ígéret földjének álomszerűségéhez társított jelentésére fut ki: „Az ember eljön ebbe az országba és természetszerűleg tele van gonddal és bajjal; lakás nincs, pénz nincs, egy kicsit úgy él, mint Robinson a szigeten. Mindenáron meg kell valahogyan kapaszkodni, mindent előlről kell kezdeni, beszélni kell tanulni és még sok egyebet. De aztán valami nyugalom jön és a valóság egyszerre olybá tűnik, mint valami álom.”³⁸ A Robinsonhoz kapcsolt kulturális alakzat visszautalja az olvasót a vész-korszakbeli tapasztalatokhoz: amit a jelenben átél nem újdonság számára, az üldözöttség alatt már radikálisan megváltozott életének koordinátái: „új és új helyzetekben, úgyszólván óráról órára, napról napra felépítettük magunk körül a világot. Börtöncellákban, vagonokban, bunkerben, légerekben, az adott körülmények között megpróbáltunk valamiképpen élni.”³⁹ Az otthon elsüllyedését is már ott, az üldözés, a sóárvíz között kellett átélnie. A túlélés számára a bátorság, erő, kitartás és a szolidaritás felől értelmeződik. A haifai hazatérés a robinsonáda új fejezete, az új körülmények között, új helyzetben kell elkezdeni az építkezést. Az állam, az új haza és új otthon, mindazonáltal szilárd szellemi és kulturális alapokra épül. A haza megteremtésének elbeszéléseiben utal arra a kettősségre, mely az egyén és a kollektívum szoros viszonyából táplálkozik: a haza megteremtése mindenkire feladatot ró, azaz az ideérkező nem privát világát építi csupán, és ugyanabban a pillanatban a közös cél és munka következtében az individuum helyzete is megváltozik, korábbi izoláltságtól való szorongása feloldódik. „Aki úgy jött ide, hogy csak kapni akart, csak elfogadni, aki vitette magát Säär Aliján át egy máábáráig, aztán crifre várt, sikunra, az az ország számára sem jelent építő, alkotó elemet, csak henye, felesleges kockát, amelyet a nagyépületbe, az államba nem lehet beilleszteni.”⁴⁰

A kezdeti mostoha körülményekkel már a megérkezésekor találkozunk, mert épp a legrosszabbnak tartott bét-lidi olétáborba kerül: „Az jó, hogy a legrosszabb – mondja –, akkor biztosan nem lesz kedvem sokáig ott maradni.” De leírásaiból kitűnik,

hogyan felkészült az ideiglenességre, megpróbál figyelni, tájékozódni, felismerni, ki hova tartozik, interakcióba lépni. A jelenbeli helyzet elfogadásához az értelmezés segíti hozzá, vagyis az események leírását a tanú pozíciójában levő elbeszélő alakítja. Ezért lesz fontos, hogy szinte mindig megjelenik az akkori és utáni pozíció, az események elmondására való reflektáltság. Értelmezői műveletei pedig valamiképpen mindig a visszatérés bibliai és Soá utáni értelméhez kapcsolódnak. A kollektív identitás kiépítésében való tudatos részvétel megvallása válik jelöltté azokban az elbeszélésekben, amelyekben a szolidaritás és tolerancia történetei metaforikus jelentésréteggel gazdagodnak. Elmeséli például, hogy a sátor mostoha körülményei ellenére – körülötte sakálok üvöltöttek, patkányok futkároztak –, hogyan élte át a testvériség és a szeretet érzését. A gondoskodás, egymásra figyelés aktusa figyelhető meg több írásában – például egy magyar férfi az egyik legszebb sátorban szerez neki szállást –, de bizonyos történeteiben az újonnan létrejött állam új társadalmának közösségi identitás kialakítása körüli nehézségének kezdeti fázisaira is rá lehet ismerni. Több helyen mutat rá az új társadalom hierarchikusságára és az oda érkező csoportidentitásokhoz rendelt eltérő jelentésekre. Az újonnan létrejött állam ugyanis meglehetősen heterogén társadalmi csoportképződéseket mutathatott. Az államiság első három évében egy időben érkeztek Közép- és

Kelet-Európából, valamint Líbia és Irak területéről a bevándoroltak, ami azt jelentette, hogy voltak, akik középkori körülmények között szocializálódtak, és voltak olyan csoportok is, akiknek a zsidó kultúrához való kötődésük nagyon kevésbé volt jelentős.⁴¹ Amikor elmeséli, hogy egy törökországi fekete (vagyis nagyon alacsony státuszú) zsidó férfi átnyújt neki búcsúzaskor egy kis zacskó, kék virágot termő virágmagot – a csoportok közötti szakadék áthidalásának és a közösségi identitás megteremtésének szép, szimbolikus aktusát fogalmazza meg. A virágokat nehezen tudta elültetni, mert ahhoz házra lett volna szüksége, és arra nem volt sok reménye, de „ha majd kinyílnak a szép, kék virágok – írja –, az igazi testvériség, igazi bizalom virágai lesznek számomra”.⁴²

Elbeszéléseiben nyomon követhető a költözködés, utazások térképe is, Bét-olimból előbb Tel-Avivba, majd Jeruzsálembe kerül. Nemcsak a társadalom belső rétegzettségével találkozik, hanem regisztrálja az európai zsidóság kultúrája és a 15. században rekedt Palesztina arab világa közötti másságot, eltérést, nehezen összeférhetőséget.⁴³ Mindazonáltal nem a konfliktusra, hanem az együttélésre helyezi a hangsúlyt, és kiemeli, a szimbolikus győzelmet a békés együttélés teremtheti meg.⁴⁴ Így a mindennapokat meghatározó arab-zsidó konfliktus kevésbé jelenik meg írásaiban. Egyetlen „háborús” történetet mesél el az *Új Kelet*

hasábjain, melyben leírja, hogy Chevronban egy robbantásos merénylet helyszínén volt, és az élete forgott kockán. Ahogy szinte minden történetének metaforikus tartalma van, ezt az élményt is – amikor kiszalad alóla a lépcső, és azt érzi, hogy le fog zuhanni –, úgy értelmezi, hogy ismét haladékat kapott, mert egy témoni Bet Leehemben imádkozott érte.⁴⁵

Tanulja új hazája földrajzát, történetét. A föld termőfölddé tétele, a földművelés, a földműveléshez való visszatérés öröme és fontossága szintén többször kerül elő szövegeiben.⁴⁶ Tudható, hogy Izrael földjének valós és vallási tartalmai nagyban vonatkoznak a földművelésre; a földdel való törődés szellemi, teremtő tevékenységet jelölt – hiszen összekapcsolódott az Ígéret földjének szentségével. A föld szimbolikus jelentéstartománya a zsidó emlékezetkultúrában annyira gazdag, hogy itt csupán néhány jelentésréteggel tudunk utalni. Más je-

Nem fáj nekem....

*Nem fáj nekem a narancsvirág-koszorú a lányok homlokán,
Megdöbölöm őket mazaolával,
Mint a templomban menegző előtt a vőlegényeket,
Őseim hite szerint.
Nem fáj nekem, hogy más asszony most a múzsák kegyeltje
S megfagytak az én ajkaim,
S a dalos madarak, a versek,
Ott gunnyasztank a szívemben,
Mint téliőn a verebek az eresz alatt.
Úgy állok én már mindenek felett,
Túl az időkn,
S úgy hajlok önmagam fölé,
Mintba meghaltam volna régen
És egy hamvedret tartó márványkő-angyal lennék,
A saját síromon.*

(Szerelmet és halált énekelek.
Franklin-Társulat, Budapest, 1936.)

lentést hordoz Erec (ég és föld, tenger – szárazföld ellentéppárban szerepelve), a megművelendő föld, a száműzetés földje vagy a sivatagi köztes hely, és megint mást az Ígéret földje.⁴⁷ Az ember és a föld szövetsége, a föld vallásos tartalmának fontossága alapvető identitásépítő elem, de az átmenetiségre, a helyhez való kötődéstől való felszabadulásra való emlékezés, a föld helyettesítése ugyanannyira alakította ezt az emlékezeti hagyományt. Vagyis a föld szó szerinti, valós tartalmaitól való elmozdulás és az elvesztett föld könyvként való tovább élése legalább annyira fontos, mint maga a föld.⁴⁸ A föld valóságára és mint könyvre való reflexió egyidejűsége alapvető Szenes szövegeiben, melyek az önmeghatározás és emlékezés központi alakzataiként szerepelnek. Több írásának témája a héber irodalom. A héber költészetet csodáló cikkében például a héber irodalom sajátosságát, nagyszerűségét értelmezve arra a megállapításra jut, hogy ez az irodalom úgy marad eredeti, hogy magába szívja más kultúrák hatását. Eredetiségének megfogalmazásához a föld metaforikájához nyúl: vagyis egyediségét éppen „a föld utáni vágy” adja.⁴⁹

Amikor az álom kezdett valósággá válni, vagyis amikor a cionista mozgalmak létrehozzák az első telepeket az 1900-as évek elején, és az úttörők megpróbálják átalakítani a tájat; a föld meghódítása, a földművelés a kollektív identitás részévé válik.⁵⁰ A mocsarak lecsapolása, városok építése, az erdőtelepítés a cionista irodalom állandó témája lesz. A cionisták földhöz való viszonya nem egységes, de többek között Max Nordau (aki Szenesre nagy hatással volt) is a földhöz mint termőföldhöz való visszatérést alapvetőnek tartotta a zsidó tudat újjáéledésében.⁵¹ Szenes sem győzi csodálni, hogy a hajdan volt mocsárvilágból hogyan teremtettek összefogással termőföldet, lakható földdarabot, hogyan építenek növekedő városokat, hogyan teszik lehetővé az új életet a Chule-tó, a Vörös tenger, a Kineret mentén a szabadságra vágyó és sokasodó nép számára.⁵² Szokja az éghajlat viszontagságait, a chamszin, egy évben ötven napot jelentő forró déli szél nehezíti az új országban való lét mindennapjait.

Az újonnan létrejött állam számára alapvető feladat volt a közös nyelv meghatározása. Herzl Tivadar, írja Koestler, az ősi héber nyelvhez való visszatérést abszurdnak tartotta, azt képzelte, hogy minden zsidó a saját nyelvét használja majd Palesztinában.⁵³ 1948-tól az ország hivatalos nyelve mégis a héber lett, vagyis a bevándoroltaknak a biblia nyelvét kellett megtanulniuk. Szenes Jeruzsálembé úgy kerül, hogy felveszik az Ulpánba, elkezd je-

sivába járni, nyelvet tanulni: „az élet az Ulpán, a közelben levő Alijja-kávéházban és a Bét-Hatarbut között zajlott le. A világról úgyszólván megfeledtünk, úgy tűnt fel, hogy egy távoli szigeten vagyunk, mindentől elzárva a nyelv börtönében [...].”⁵⁴ Színes, derűs történetekben meséli el a nyelvtanulás nehézségeit, az írást még csak meg lehetett tanulni, mondja, de olvasni sokkal nehezebben. Valószínűleg igaza lehet Koestlernek, hogy nem csupán a kevés, ősi szókinccs, de a bibliai nyelv szerkezete okozott nehézséget a mindennapi nyelvhasználatra és az irodalmi nyelvre való átültetésben.⁵⁵ Szenes regisztrálja a csoport soknemzetiségi összetételéből fakadó zökkenőket is, vagyis az egymástól igen eltérő kulturális, társadalmi háttérrel rendelkezőknek kellett egymással közös alapot teremteni. A csoport tagjai főként jugoszlávok, bolgárok, lengyelek, románok, csehszlovákok, oroszok és egyedül ő volt magyar, de ahogy írja „mint az ország minden más területén, itt is sürgősen restaurálták, nyelvi szempontból, a régi monarchiát, és mind magyarul beszéltek [...], az annyira kívánt közös szellemet még sem sikerült megteremteni.”⁵⁶ Van anekdotája, feljegyezni való karcolata a dávkáról, vagy az Énekek Énekéről, hogyan s miért sajátítja el „az izraeli szótárba annyira bele nem illő szót”, a reménytelen (*jejus, jejusa*), „mert hisz itt semmi sem reménytelen”. A társaival ellentétben a praktikus nyelv kevésbé érdekli, mint a költői, de keresztülmegy azon a folyamaton, amikor a nyelv szerelemmé válik. Amikor a kibucban élt költőnő, Ráchel versét betűzgeti, majd együtt éneklie az izraeli gyerekekkel, akkor éli át és mondja ki, hogy „van hazám...”⁵⁷

„Az ulpán befejezése után, ott álltam a kvisen az írógéppel és egyetlen izraeli forinttal. A nap forrón süttött, barátaim, ismerőseim nem voltak, de gondolatom sem, merre menjek” – vezeti be *Kezdet* című tárcáját.⁵⁸ Biztosan van költői túlzás ezekben a sorokban – hiszen ismerősök és barátok nélkül nem lehetett volna elindulni sem. A *Van hazám* című kötetet lezáró írások a nyelvben való otthonosság eléréséig vezetik az olvasót. Ez a néhány évvel később született visszaemlékező elbeszélése azonban további nehézségekről is beszámol: a nyelvtanfolyam után sem oldódik meg egzisztenciális bizonytalansága, továbbra sincs pénze, és nincs hol laknia. De otthon van Izraelben, és sikerül eljutnia az *Új Kelet* szerkesztőségéig, a *Jövő* című hetilapig, ahova elküldte a *Van hazám* tárcáit – vagyis íróként is újra tudja kezdeni az életét választott új hazájában.

ÍRÓKÉNT (ÉS NŐKÉNT) KEZDENI ÚJRA

Szenes Erzsi számára az újrakezdés nem csupán az egzisztenciális megkapaszkodás nehézségét jelentette. Egyedülálló nőként, magyar íróként, újságíróként kellett újrakezdeni Izraelben az életét. Néhány hónappal az alijázás előtt Pozsonyban egy izraeli újságírót próbált kifaggatni, hogyan tudna szellemi emberként ott új életet kezdeni. Azt a választ kapta, hogy „szellemi vonalon” majdnem lehetetlen elhelyezkedni, ne reménykedjen benne, hogy írással boldogulhat. Szenes Erzsit ez a legkevésbé sem tántorította el, minthogy mindene és mindenkije elpusztult a háború alatt: „Tíz hónapig dolgoztam Hitler hadigyárában étlen-szomjan, ütlegek alatt, az én szabad hazámban nem lesz olyan nehéz gyári munkásnőnek lennem...”⁵⁹ Leírja, hogy beszerzett néhány olyan tárgyat – képet, hegedűt –, amelyet értékesíthet az első időben, az írásaira pedig – mint értéktelen árukra – könnyen kapott kiviteli engedélyt. A bét-lidi olétáborban is a kéziratokat tartalmazóládájáért aggódik, melyet külön kelle visszaszereznie. Bát-Gálimban szintén megérdeklődik, hogy milyen az írók helyzete Jeruzsálemben. A hivatalnok szintén nem kecsegteti semmiféle reménnyel – de látva Szenes elszántságát, válaszában már ott a jókívánság, az áldás.⁶⁰

Egy másik történetből⁶¹ kiderül, hogy Bét-Gálimból a kéziratokat tartalmazóládáját Igzimbe szeretne vinni, Éva nevű barátnőjéhez, és közben egy képet is pénzzé akart tenni. Innen tudjuk meg, hogy ekkor már Tel-Avivban lakott. Igzimbe nem volt könnyű eljutni, ezért felajánlották neki egy arab ismerős segítségét. Az út egy szakaszán szíves beszélgetést folytattak irodalmi kérdésekről, az arab és héber kultúra egymásra hatásáról, de a háremet tartó arab földbirtokossal egy idő után kínos helyzetbe került: „az arab fényes lehetőségekről beszél, sok pénzről, egy előkelő tel-avivi hotelről, külön apartmanról, ruhákról.”⁶² A kínos jelenetet tetézi, hogy szemtanúi is lettek kiszolgáltatott helyzetének. Megálltak ugyanis Haifán, be kellett menniük a férfi irodájába, ahol zsidó férfiak és nők dolgoztak. Szenes megpróbált egy titkári feladatot ellátó zsidó férfival beszélni, aki a szituációt félreértve árulónak nézte. A genderszerepekből fakadó hatalmi helyzet itt nemzeti, etnikai identitásbeli kontextust kap; de az olvasó az író női kiszolgáltatottságáról más szövegeiből kevésbé értesül, vagyis ennek a témának a körüljárása nem lesz írásai fókuszpontja.

Az írói név, autoritási, hang kiküzdése Szenes Erzsi számára mint életfeladat jelent meg fiatal nő-

ként már a két háború közötti Közép-Európában. Haifán, amikor kiszállt a hajóból, és a kikötő irodájában felvették az adatait, azonnal megkérdezték, hogy rokona-e Szenes Hannának. Amikor nevéből akart élni, mert a nevével gondolta újrakezdése zálogának, kiderült, hogy ez a név Izraelben már foglalt. Elmeséli, hogy kölcsönt akart felvenni egy tel-avivi banktól, a név fedezetnek bizonyult – de nem a saját teljesítménye miatt, hanem mert az izraeli hős neve sugárzott vissza rá. Egy író számára a saját név elengedhetetlen, viszont arra jött rá, hogy nevének sajátlagossága Izraelben beágyazódik egy kollektív identitás kereteibe. Szenes Hanna árnyékában élni nem feltétlenül jelenti a név elvesztését, de az írói identitás konvencionális jelentése a közösségi emlékezeti térben átalakul. Bár Szenes Hanna neve őt is előnyökhöz juttatta – amiért magában mindig bocsánatot kell kérni, írja –, ugyanakkor a kollektív identitásban való részvétel az alkotó saját nevéhez való kapcsolatát, a jelentését is átváltoztatja. Ez a történet újabb – számunkra szokatlan – példája az egyén és közösség viszonyának, személyes és kollektív identitásminálak tartalmainak, jelentésének átrendeződésére.⁶³

A két háború közötti költészetében artikulálódó megszólalásmódját ugyan a zsidó identitáshoz való pozitív viszonyulás és egy sajátos női hang kiépülése jellemezte, lírát a Soá traumája után nem tud írni. Szenes Erzsi nemcsak költő, de előadóművész is volt: a háború előtt, Budapesten és Szlovákia különböző városaiban szerepelt versekkel, ahogy később versekkel járta Izrael városait. Izraelben európai költők költeménye mellett izraeli költők verseit is tolmácsolta. A versmondás szükségletéről szóló elbeszélésébe beleszövődik a börtönök, a koncentrációs táborok emléke; a megaláztatásra, szenvedésre, haláltapasztalatra és a versek lázító, felszabadító erejére való emlékezés, hogyan segítették őt a túlélésben.⁶⁴ A Soá után a lírikus elnémul. *Műhely és vallomás* című 1975-ös rövid írásában részletesebben vall erről: „Amit egy életen át írtam, jóval kevesebb, mint amit meg szerettem volna írni. Az elvégzett munka sokkal kevesebb örömet ad, mint amilyen gyötrelmet ad az el nem végzett. A mulasztás érzet egyre kínzóbb, s az évek múltával természetesen mind reménytelenebb.” Fiatal korában, amikor az élet vágya eltérítette a munkától, azon gondolkodott, hogyan érhetné el az alkotás előfeltételét, a magányt. Ha leborotválna a haját, gondolta, egészen biztosan nem menne ki az utcára. „Azután Auschwitzban beteljesedett – de milyen kegyetlenül – ez a furcsa álom. Ott és akkor mit értem már vele? Ahhoz, hogy bármit lerögzítsek, hiányoztak az eszközök. Se papír, se toll. Abban a

pillanatban, amikor a szörnyű, hasonlíthatatlan gyilkos gépezetbe belekerültem, üres lettem: agyam, képzeletem nem termelt többé sem érzelmet, sem gondolatot. Teljes áramzavar lépett fel. Később, évekkel később írtam egy elveszett versről, amelyet nem tudtam többé felidézni:

*Az a vers, az a dal
elveszett;
talán az volt a legszebb
mind között.
Nem őrzi az emlékezet,
gázkamrák árnyékában
letörölték
barbár kezek,
míg rémképeket
égettek lelkem falára.
Az a dal, az a vers,
lebegő rózsaszírom
lehullt;
illata elvegyült,
soba már meg nem lelem.
Azt a verset, azt a dalt,
azt a halott gyermeket
hiába költögetem.*

RÉTEGZETT MÚLTAK; A BIBLIAI TÁJ VALÓSÁGA

Az izraeli írások jelentés- és jeltartományának egyik sajátossága, hogy olyan intertextuális hálóban vesznek részt, mely erősen a kollektív emlékezés alakzataihoz kapcsolódik. Vagyis a többszörös metaforikus jelentésréteg, amely az izraeli identitásban konstruktív módon hatóanyagként működik, a bibliai múltat, a diaszpórabeli száműzöttség (valós és irodalmi) tapasztalatát fűzi az izraeli jelenre. A föld és a szövetségkötés textuálissá válása, majd visszahurkolása a száműzött lét idejébe és a jelen valóságába – szövegeinek fő interpretációs eljárása. A gránátalma, a szabre, a Jeruzsálem környéki táj ráeszmélteti: az Énekek Éneke helyszínén van.⁶⁵ Az Énekek Éneke – első szerelmi líraként már nagy hatást gyakorolt két háború közötti költészetére, tartalma, belső ritmusa ösztönző módon formálta költészetét - több izraeli cikkében is fontos referenciaszöveggé működik. A bibliai mű eredete visszamegy Salamon királyhoz („mikor még képzeletét a szerelem képei foglalkoztatták”⁶⁶), írja, a néphit szerint Szulamit, a szépséges pásztorlány iránti szerelmét örökítette meg. A pásztor és pásztorlány közti párdal átíratái (kergetőzés a jeruzsálemi lankákon), mely Isten és Izrael menyegzőjét jelképez-

te, megjelennek két háború közötti lírájában. Az *Új Kelet*ben publikált cikkében viszont azt is elmeséli, hogy a héber eredetiből sajátos átszerkesztéssel írt drámai szöveget – kiemelve a „jeruzsálemi lányok” és „júdeai fiúk karát” –, amely szövegből a kassai rádió rádiójátékot készített, és amelyet közvetlenül a világháború kitörése előtt bemutattak. Az (egyelőre meg nem talált) rádiójáték további különlegességét adja, hogy a pásztorlány szövege Szenes Erzszi tolmácsolásában volt hallható, illetve Szenes szerint Európában az Énekek Énekének ez az egyetlen rádió-bemutatója lehetett.⁶⁷

Izraelben minden kettőzött jelentésre tesz szert: a gránátalma egyszerre szép, de az íze fanyar, az otthon és a szerelem emlékéit idézi. Ahogy a szabre is egyszerre utal a kaktuszféle növényre, mely kívül tüske, de belül édes lé, hasonlóan a „benszülöttekhez”, akiket szintén szabrének neveznek. Ha nem védekezni és nem lenni ellenálló, „akkor nyilván nem a miénk ez az ország s mi az újak, akik idejöttünk, nem nézhetnénk szét ilyen nyugodtan elrövedezve a jeruzsálemi hegyeken és halmokon”.⁶⁸

A sátornak ugyancsak gazdag metaforikus jelentése van, a közösségi önmeghatározás egyik kulturális jeleként számos jelentésréteget sűrítve mozgósítja az emlékezetet. Az *Emlékek a sátorban* című tárcájában – mint Szenes több, gazdagabb jelentés-tartományú szövegében – láthatóvá válik, hogyan rakódnak egymásra a zsidó tradíciót, a többszörösen terhelt múltat (diaszpóralét, holokauszt) és az új élet keretlehetőségét idéző jelentések egy ugyanazon kulturális trópusban, mely a kollektív identitás emlékezeti aktusát alakítja. A visszaemlékező beszédhelyzetből indított történetben a szlovák kucska rémlik fel emlékezetében. A szöveg elbeszélője a zsidó rituális hagyomány sajátosságait emeli ki: „Volt ott színes papírfüzér-lánc, dávidcsillag, lampion, meg ezüst dió és sok kis zászló, melyekkel az ünnep nyolcadik napjának estéjén a kisfiúk vonultak fel a templomba, a Tóra elé.”⁶⁹ A tradícióhoz tartozás szimbolikája az összetartozás élményét hivatott kifejezni: „Mi gyerekek, szlovákok, ruszinok, magyarok meg zsidók jól megvoltunk egymással, együtt játszottunk egész éven át valamennyien, de ez a mi külön területünk volt a sátor, melyre büszkék voltunk, melyet féltékenyen őriztünk, s melybe legfeljebb, ha bekukucskálhatott idegen gyerek.”⁷⁰ A sátor zsidó hagyományhoz kötött jelentése is rétegzett. A sátrak ünnepe, a szukkot, mely az egyiptomi szolgaságból való szabadulás utáni vándorlásra emlékeztet, a sivatagi élet bizonytalanságát, az átmenetiséget is felidézi. Az Ígélet földjére való belépés előtti sátorban való élet idéződik fel a jelenben is: a megérkezés után a felállított táborok sátrai ide-

iglenességükben a közösség és a föld közötti viszony helyreállítása előtti állapotára metaforikusan céloznak. A zsidó rituális, emlékezeti szövegbe azonban a koncentrációs tábor valósága is átszivárog. A helyreállítás vágya, ugyanakkor lehetetlensége határozza meg a műtfeldolgozás műveleteit, bár a történet elbeszélője éppen a sátor szimbolikus tartalmán keresztül a felidézett borzalom ellenére is valamiféle megőrzött fényességre tud utalni. Hiszen a sátor a szabadságra emlékeztető szimbólum is. A vallási előírásnak megfelelően – a sáornak felül nyitottnak kell lennie, hogy „éjszaka átragyogjanak rajta a csillagok. Egész életünk, tanítják a régiek, olyan, mint ez a sátor: ideiglenes hajlék itt, a Földön”.⁷¹ A tanúságtevő elbeszélő az izraeli élményt, érzelmi érintettségét vetíti a korábbi tapasztalatra: az elkülönülés rabsága megszűnik, helyette „itt az ég, a végtelen ég, egész Izrael fölött, napjával, holdjával és csillagaival a nagy sátor. A békesség sátor, ahol egészen otthon vagyunk: itt a szukkot sátor gyékénye nem határ, a sátor cöveke nem megállító határkő, melyen túl nincs tovább nyugalom, bensőség, biztonság, hanem egy idegen világ, kezdődik rémeivel és üldözőivel.”⁷²

A föld többszörös metaforikus, vallási jelentése tér vissza a fa zsidó hagyományban gyökerező szimbolikáját megidéző *Apám fája* című tárcanovellájában. A *United Hungarian Jews of America* irodalmi díjban részesült rövid írás talán Szenes egyik legszébb tárcája. A tárcaszöveg metaforikus rétegei között szerepel a diaszpóralét emléke, Izrael földje iránti vágy, az összetartozás érzése, mely időbeli és térbeli távlatba helyezi a szubjektum létezését. A táj egyszerre bibliai és jelenbeli, és egyszerre kapcsolódik a galuti világhoz és időhöz. Az írás olyan emlékezeti teret nyit meg, melyben a múlt, jelen és jövő szinkronba kerül egymással, mintegy az elmúltat is jelenvalóvá teszi. Tartalma, mely a zsidó emlékezeti hagyományból nyer értelmet, összefonódik a család történetével és a cionista mozgalmak aktivitására való utalással. Az elbeszélés történetének egyik rétege a háború előtti csehszlovákiai évtizedekig visszatekintő cionizmus felélénkülésével mozgalom indult Palesztina betelepítésével kapcsolatban, fákat vásároltak és ültettek el a későbbi Izrael földjén. A Zsidó Nemzeti Alap már évtizedekkel Izrael megalakulása előtt földek megvásárlásával erdőtelepítési programot hirdetett, és a zsidó telepések a föld átalakítását fásítással próbálták megvalósítani. (A cionista irodalomban szintén sokszor szerepel ez a téma.) A zsidó hagyományban a fának kitüntetett szimbolikus jelentése van: a fásítás a Messiás-várással kapcsolódik össze, de a cionista mozgalmak szellemi dimenziójában és Izrael megalakulásával újabb jelen-

tést kapott: a nép „kétezer évi elszakíttósága után újból érintkezésbe kerül a földdel”, és „újból földi paradicsomot teremthet ebből az országból”.⁷³ A faültetés állami szertartást jelölt: „Az állam megszületésénél a fa jelképezte a nemzeti megújulást, a nép begyökerezését a szülőháza földjébe”,⁷⁴ fogalmaz Esther Benbassa. Szenes családi hagyományának része volt, hogy fákat ültettek valakinek a nevére Palesztinában. A tárca elbeszélője szerint az apa mintegy előre küldte a fákat, melyek lehetővé tették a föld lakhatóvá tételét, és ezzel a család emlékezetét odakapcsolták Izrael földjéhez. A fák a Tu-Bisvátot, a januárban és februárban tartott fák újévének rituális alkalmát is megidézik.⁷⁵ A fának ebben a hagyományban emlékmű szerepük is van. Amikor az erdőnek egy személy vagy csoport nevéet adták, odafűzték a holtak emlékezetét a földhöz, összekötötték a múltat és jövőt.⁷⁶ A fák a holokauszt áldozatainak élő emlékezetekévé váltak, vagyis ugyanabban a pillanatban a táj a gyász helye lesz; a fák élő emlékezetet biztosítanak a meggyilkoltak számára. A „szöveggé vált erdő” emlékezeti helyé válik Szenes textusában: az apa által előre küldött fák a galuti múlttal, a meggyilkoltak emlékezetével és a hazával teremtenek kapcsolatot, és a hazaérkezés szimbolikus, népi-vallási jelentésrétegének mozgósítását teszik lehetővé.

A *Kívérteties alijja* című rövid írás maga is emlékező jel, holokauszt emlékezeti szöveg, mely az újrakezdetés helyreállító műveletének lehetetlenségére utal: „Az élők alijjáján kívül egy másik alijja is érkezett Izraelbe, hangtalanul, némán, titokzatosan, csendben, a kísértetek alijjája. [...] Szimbólumként jöttek, hogy senki se felejtse, hogy az ő vérükön is szerződött az ország [...]”. Ugyanakkor az emlékező – itt Izraelben – a folytatás, az élet szolgálatába állítódik: „Kísérje őket pálmaág és lengő szellő, mely a haza földről mesél. [...] Éljen, érjen, virágozzék és teremjen emlékükre és annak emlékére, hogy Izraelt nem sikerült kiirtania sem Ámáleknek, sem Hitlernek.”⁷⁷

Szenes írásaiból kiderül, hogy a gyerekekhez fűződő viszonya mindig meghatározó volt, a héber nyelvet is többek között azért tanulta örömmel, mert fontos volt számára, hogy gyerekekkel kapcsolatba tudjon lépni.⁷⁸ A háború kitörése előtt elkészült egy mesekönyv-tervezettel, de több munkájához hasonlóan, ez a könyvnyi anyag sem vészelte át a háború viszontagságait. A *Gyerekerdő* című tárcájában említi, hogy a háború után a nagymihályi ház padlásán rábukkant mesekönyve kéziratának néhány kitépelt lapjára. A háború és perzekúció alatt gyermekekkel vette magát körül, nekik mesélt, de „apró barátai”, ahogy írja, egy ki-

vételével, mindnyájan a Soá áldozatai lettek. „Most mikor a per folyamán újra át kell élnünk a szörnyűségeket, a gyermekek mérhetetlen szenvedése és kínhalála az, ami a legjobban a gyötri szívünk. Egész nemzedékek estek ki a népből [...]”.⁷⁹ A *Gyerekerdő* elbeszélője a mártír gyerekekre csak kihagyásos módon, a csend nyelvén tud csak emlékezni – „nem akarom most felidézni a gyerekek szenvedéseit, borzalmas mártíromságukat..., ehhez nem érzek erőt”, „a fejsze ezüst levelű nyárfákat vág ki, a fák nyögtek-sírtak”.⁸⁰ A *Van hazám* két írásában is a gyerekekhez fűződő barátságára, a mesékre és a mártírokra emlékezik.

Az elveszett, majd „megtalált” mesék közlésére az *Új Kelet*ben *Ők is új olék* címmel sorozatot indított, tárcái, novellái, egyéb írásai mellett majdnem egy évtizeden keresztül írta egy készülő ereci mesekönyv darabjait.⁸¹ Ahogyan legtöbb szövege az emlékezés alakzataival együtt állítódik az új-rakezdés és újra-felfedezés interpretatív eljárásának szolgálatába, a mesék is úgy dolgozzák fel gyermekek számára az új-rakezdés témáját, hogy allegorikus történeteikben a zsidó emlékezeti múlt többszörös rétegei rakódnak egymásra. Sajnos ereci meséi (sem) láttak könyv formában napvilágot.

MEGÉRKEZNI ÉS VÁNDOROLNI

„Mikor 1950-ben alijáztam, úgy tűnt fel nekem, mintha ebben a kissé hibrid közös-ségben, szellemeikben groteszk módon, újra összeállt volna itt a Monarchia.”⁸² Az *Új Kelet* író társaival – Kaczér Illés,⁸³ Benedek Pál,⁸⁴ Schön Dezső,⁸⁵ Gervai Sándor,⁸⁶ Naschitz Frigyes,⁸⁷ hogy csak néhányukat említsük – valóban olyan közösségi élet jöhetett létre, mely az izraeli identitás magyar (közép-európai) kulturális kötődését alapvetően megtartotta. Szenes Erzsi írásaiban azonban elsősorban a (narratív) identitását megtartó pillérek, a zsidó emlékezeti hagyományhoz kapcsolódó tartalmakat – melyeket előlegződéseként foghatjuk fel – értelmezzük, vagyis azt látjuk, hogy a múlt szakadatlan újjászervező narratív műveletei szervezik a szövegek narratív alakzatait, és ezek az eljárások azok, melyek az otthonra és hazára találás témájának fenntartását működtetik. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a beszélő olyan pozíciót vesz fel, mely a rögzítettség helyett

identitása mozgásban tartására, az alakulásban levésre, az átmenetiségben tartásra kondicionálja magát. Bár nagy szeretettel fordul Herzl felé, több írása foglalkozik a gondolataival, a cionizmus számára nemcsak Izraelben jelentett támaszt, hanem a két háború között Csehszlovákiában is, izraelivé válásakor az európai és a magyar kultúrához tartozása meghatározó marad. Ahogy Nagymihályban apja könyvtárát – írja visszaemlékezésében – egyszerre díszítik héber könyvritkaságai, rézkarcos művek, fóliánsok, bibliák és haggadák, később cionista irodalmak, de ott van a polcon Schiller, Goethe, Storm, Keller, Shakespeare, Berzsenyi, Vajda, a magyar klasszikusok is. Szenes pedig az új magyar irodalom köteteivel gazdagítja könyvtárukat – Ady, József Attila, Illyés vagy Vas István köteteit kellett a határon átcsempésznie (*A könyvtár*). Számos cikkében beszél magyar írókról (József Attila,

Hajnal Anna

*Hová uesztál pompás Kincseiðdel
Annácska.
Hajnal Anna?
Te Költőnök királynője?*

*Nem is értem
Miért küzdök
még az életért,
mikor Te már nem vagy.
Hát érdemes?*

*„Nem leszel mindig egyedül
együtt leszünk a nagy hó alatt
jövök, még szeretni akarlak*

*Megvársz? Csontszámmal csókollak,
csontkezem kezédre tapadhat
csontkarom karodba karolhat.*

*Szeretlek, szeretni akarlak.”
Az ösvény házádig vezet s megáll,
itt nincs tovább
Lakásod fű borítja s némaság*

*Mahpela barlang sírodat
velem megosztod majd.
Veled megosztom majd.*

(Új Kelet, 1978. I. 27. 5.)

Ady, Babits, Kosztolányi, Arany János, Madách stb.), elemzi az európai és magyar irodalom zsidó kultúrához való kapcsolatát, kötődését (*A héber nyelv rajongói a világirodalomban*; Kafka Margit, Jókai) magyar-zsidó írók, költők zsidóságukhoz való vállalt vagy kevésbé vállalt viszonyait (Molnár Ferenc, Reichard Piroska, Kiss József) és több írásban foglalkozik azzal, hogy ki mit tett/nem tett a vészkorszakban. Az ötvenes évek végétől, de leginkább a hatvanas években megszorodnak a „múltfeldolgozáshoz” kapcsolódó írások: a traumatikus múlt kísért, muszáj tanúságot tennie (*Egy mentési akció története*, *Van der Lubbe*, *A varrótű*, *Az emlékezés jegyében*, *A folt* stb.). Tanúságtevésként megpróbálja egy eltűnt világ és lakói életét is megörökíteni, visszaemlékező írásaiban Nagymihály zsidó kultúráját, a megelevenedő cionizmust is bemutatja (*Emlékezés a nagymihályi zsidókra*, *Az én kis városom*). A cionizmus megerősödésével többen készülnek, és indulnak el Erecbe: „Már az államfordulat előtt is pislákkolt az ősi föld utáni vágy, de szinte közvetlenül a beállott változás után, mintha ezer láng táplálta volna hirtelen, fellobbanó fáklya lett.”⁸⁸ Herzl és Nordau műveit olvassák és olvastatják, olyan kimagasló egyéniségek tartanak náluk előadásokat, mint Max Brod, Ávigdor Haméiri, Patai József vagy Újvári Péter. „Háméiri kétszer látogatott el Nagymihályra, első előadását én vezettem be. Úgy ünnepelték, mint valami királyi küldöttet Dávid városából, Jeruzsálemből [...]” A saját családi zsidó hagyomány képviselője (*Pályám tüskéi*, *A könyvtár*), önnön viszonyulásának újraírása is megjelenik ezekben az írásokban. A II. világháború előtt Firenzében egy ottoni zsidó klubtól kapott meghívást, hogy cionista előadást tartson, tagja volt az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak (IMIT), 1944 márciusában Pap Károllyal egyszerre kapott Goldberger-díjat. Külön témája Prága zsidó kultúrája – több szöveg foglalkozik a prágai zsidó temetővel, melyeket újra közöl az *Új Keletben*; utal rá, hogy zsidó tárgyú írásaiért Prága városa egy évig újságírói ösztöndíjban részesítette a háború előtt (többek között *A prágai zsidó temető*, *A prágai régi zsidó temető a magyar költészetben*).

Herzl és Nordau természetesen több tekintetben is hangsúlyt kapnak Szenes írásaiban. „Herzl előtt nagy költők, a héber líra legkiválóbbjai álmodtak az ősi földről, évszázadokon át a héber poézis igazi tápláló forrása a nép szenvedése, Cion siratása. [...] Könyvek és versek, amelyek mindörökké könyvek és versek maradnak, de a rideg valóságon nem tudnak jottányit sem változtatni. Míg Herzl látomása fokozatosan felrázza a népet, felébreszti, majd felgyújtja a már-már hamvadó életösztönt. A látomás megváltoztatja a zsidó sorsot [...]”⁸⁹ Izrael állam

megálmodójára több cikkben fordít figyelmet: Herzl és Buber vitájával, Herzl jelentőségével, mit adott számára naplója az üldözés alatt (Herzl naplóját olvasta a gettóban), de saját értékelő és elemző fejtegetései mellett több értékes forrást is közlő tesz. Ilyen Heltai Jenő vallomása Herzl Tivadarról *Egy lappangó kézirat a jeruzsálemi Herzl-archívumban. Herzl halálának 69. évfordulójára*, Arthur Schnitzler levelezéséről való beszámolója is idesorolható (Herzl-levelek Arthur Schnitzler kiadatlan írói hagyatékában); érdekes írásban foglalja össze a jeruzsálemi színház herzli gondolatát, és fordít is egy Herzl-elbeszélést, *Az üres gyerekszobát*. Szenes Erzsinek ez utóbbi elbeszélésre azért esett a választása, mert olyan oldaláról mutatja be a szerzőt, amelyet eddig figyelmen kívül hagytak: a sötét színekkel ábrázolt magánélet finomítására alkalmasak ezek az írásai, minthogy itt a líraiság, a hangulatiság árnyalatai dominálnak, és megszólal bennük a gyermekek iránti végtelen szeretet és gyengédség. A Herzl magyar kötődésére való hangsúlyos utalásnak is szentel egy cikket: felhívja a figyelmet egy amerikai magyar szerző könyvére (Sziklay Andor: *Kosza Márton esete*), melyben a szerző Herzl-t a „nagy magyarok közé sorolja büszkeséggel”. Ennek azért van jelentősége számára, mert „Tudvalevő, hogy Herzl-ről életében a magyar zsidóság, a cionista élharcosokon kívül nem akart tudni, mint tomboló vihar idején a ház ablakát, ajtaját, úgy csukták be szívüket, fülüket nemcsak jelentősége, de még a neve elől is”.⁹⁰

Szenes Erzs, több kortársához hasonlóan, a cionizmushoz való kötődése mellett egyszerre volt magyar és európai szerző. A két háború közötti Csehszlovákiában élő magyar írók nehéz, sőt lehetetlen egyetlen identitáshoz rögzíteni: többszörös identitása a „sokszerezős” kultúrához (Clifford) tartozásból táplálkozott, amely szimbolikus és fizikai értelemben is az állandó úton levést tette lehetővé számára. Újságíróként vasúti szabadjeggyel rendelkezett, így kötetlenül utazhatott szerte Európában: Prága, Berlin, Párizs, Budapest, Firenze között állandóan úton volt, kapcsolatokat épített, kulturális eseményeken vett részt, és legfőképpen írt. Éppen a prágai magyar élet nyitottságára figyelt fel, annak pozitív tartalmát aknáztta ki, a kulturális találkozások által megképződő nagyfokú reflexivitás lehetőségét (*A prágai magyar szigetről*). Az úton levés pozitív tartalmaira való hivatkozások és az elveszett otthon fájdalomra való emlékezés meghatározó eleme szövegeinek. Sokszor kerülnek elő visszaemlékezéseiben a gyerekkori utazásélményei, mint ahogy a vándorélet vonzalma, az otthon rögzíthetlensége új hazájában is meghatározó élménye

maradt. „Világéletemben vándoroltam, éppen Izraelben szerezzek állandó lakást?”⁹¹ Sokat utazott az országban, gyűjtötte élményeit, reflexióit. Írásaiból kiderül, a bibliai, a gáluti múlt a jelen számára olyan vonatkozási keretet biztosított, melyen belül élete és identitása továbbra is vándorlásban maradhatott. Identitása (szubjektivitása) mozgásban levését metaforikusan fejezi ki az a mozgó lakókocsi, melyre Givatájimban, Bét Chalucot kertjében figyelt fel.⁹² Az angol házaspár – akik Izraelbe nem szegényes batyuval, hanem lakókocsival alijáznak – mozgó otthona saját pozíciójára mutat rá: „aki jeep és ház nélkül” él és vándorol Izraelben, éppen mintha ebben a vándorlásában, a köztességben találhatna egyfajta otthonosságot.

Szenes egyik önértelmező írásában úgy fogalmaz, az utazás, melyet mindig hajszolt, végső soron a szabadságnak csupán illúzióját nyújtotta. Mindig azt érezte, hogy mennie kell tovább, ez a kényszer űzte Európa városain keresztül. Miután az amerikaiak Salswedelben 1945-ben felszabadították, az út iránya nem volt kérdéses: „már tudtam, hogy ide kell jönnöm, s le kell vonnom végre a tanulságot. [...] Mikor 1949 novemberében végre alijáztam, ez volt életem első utazása, mikor nem rémlett fel az az érzés, mikor nem kísértett az a gondolat, hogy nem jó irányba utazom. [...] Mikor Haifán a hajóról leszálltam, tudtam, hogy végérvényesen megérkeztem.”⁹³ Aki a száműzöttség (üldözöttség) sokszoros terhével érkezett a szabadon választott új országba, az állampolgársághoz jutáskor a hazára találat szükségképpen annak érzelmi telítettségével együtt élte meg: „Senki se kérdezte, mit csinálók és hol születtem a nagyapám. Úgy hullott ölembe az állampolgárság ajándékképpen és a szívemet még ezerszer jobban Izraelhez kapcsolta. Egy szabad állam, szabad polgára vagyok végre. Milyen átkosan keserves volt az út idáig.”⁹⁴

JEGYZETEK

- ¹ Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor*. Ford. Tatár György. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 58–59.
- ² Uo. 59.
- ³ Szenes Erzs: *Megérkezés*. In: Uő: *Van hazám*. Tel-Aviv, Neografika Press, 1956. 8.
- ⁴ Esther Benbassa – Jean-Christopher Attias: *Izrael – föld és szentség*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. 5.
- ⁵ Az *Új Kelet* magyar nyelvű, zsidó kulturális és politikai nyomtatott lapot 1918-ban Kolozsvárott Chajjim Weiszbürg, a cionista mozgalom egyik képviselője kezdeményezésére alapították. A szerkesztőség tagjai ekkor Székely Béla, Giszkalay János, Kaczér Illés, Újvári Péter, Szabó Imre, Benamy Sándor, Salamon László és Danzig Hillél voltak. 1920-tól a lap kiadója Marton Ernő volt. 1940-ben

a lapot Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolása után betiltották. 1948-ban Marton Ernő a lapot Tel-Avivban újraalapította, és haláláig főszerkesztője volt (1960). 2016 óta a világhálón működik.

- ⁶ Yerushalmi 2000.; Benbassa–Athias 2008.; Schlomo Avineri: *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994.; Sidra Dekoven Ezrahi: *Booking Passage. Exile and Homecoming in the Modern Jewish Imagination*. Berkeley, University of California Press, 2000.
- ⁷ Életről lásd Tóth László: *Nyolc arckép*. In: Uő: *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Kalligram, Pozsony, 1993. 64–69. 30–34. Filep Tamás Gusztáv: „...szabályosan »kiloptak« bennünket Magyarországról. *Irodalmi Szemle*, 2012. 55. évf. 8. sz. <http://irodalmiszemle.sk/2012/08/filep-tamas-gusztav-szabalyosan-rkiloptak-bennuenket-magyarorszagrol/> Jablonczay Tímea: Nagymihálytól Jeruzsálemig – az újralfelfedezett író: Szenes Erzs. *Szombat*, 2014/3.; Jablonczay Tímea: Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteszedei Szenes Erzsínél. *TNTeF Interdisciplinary eJournal of Gender Studies*, 2014/4. 18–36. <http://ntefjournal.hu/vol4/iss2/jablonczay.pdf>
- ⁸ Szenes Erzs: *Selyemgombolyag*. Globus, Kassa, 1924; Uő: *Fehér kendő*. Genius, Kassa, 1927; Uő: *Szerelmet és halált énekeltek*. Franklin, Budapest, 1936.
- ⁹ Vö. Ignotus: *Vers és verselés*. Nevojtina 3. *Nyugat*, 1926. II. 464–469.; Uő: *Ignotus válogatott írásai*. Budapest, 1969. 548–557.; Uő: *Nyugat*, 1927. II. 711–712.; Komlós Aladár: Magyar költészet Szlovénzskón. *Nyugat*, 1926. 17. [Komlós Aladár] K-s A-r: *Irodalmi napló*. A toll 1936. 104–106.; Füst Milán: Szenes Erzs: *Fehér kendő*. *Nyugat*, 1927. II. 710–711.; Németh Andor. In: Cobden 1936. 97–99.; Radnóti Miklós: Szenes Erzs új versei. *Nyugat*, 1936. I. 476; és In: Uő: *Radnóti Miklós művei*. Bratislava–Budapest, 1978. 769–771.
- ¹⁰ Lásd többek között: Fábry Zoltán: *Nőíró Szlovénzskón*. In: Uő: *Kürria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918-1938)*. Slov. vyd. krásnej lit. Bratislava – Szépirodalmi, Budapest, 1964. 61–65.; Uő: Szenes Erzs verse. In: Uő: *Ősze gyűjtött írásai 2. Vál., összeáll. Fonód Zoltán. Madách, Bratislava – Szépirodalmi, Budapest, 1981. 256–257.; Csanda Sándor: Szenes Erzs költészet. *A Hét*, 9. évf. 1967. 2. 26.11. Tóth 1993.*
- ¹¹ Szenes Erzs: *A lélek ellenáll*. Szépirodalmi, Budapest, 1966.
- ¹² Szenes Erzs: *Nyártól-nyárig*. Cserépfalvi, Budapest, 1943.
- ¹³ Ehhez lásd: Yerushalmi 2000. 111–119.
- ¹⁴ Elisova Szenes: *MoleDET jes lt*. Ford. Náomi Járdén. Ászír Hánácim, Haifa–Jeruzsáljím, 1961. Szenes fordítója a haza szót a cionista értelmű szülőfölddel fejezi ki (lásd Benbassa–Athias 2008. 126.), vagyis a héber cím a föld és a néphez való szoros kapcsolatára utal.
- ¹⁵ A naplóról lásd Jablonczay Tímea: *Megtalált (?) identitás*. Szenes Erzs: *A lélek ellenáll*. In: Dobos István – Bene Sándor szerk.: *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriútkolák II. Nemzetközi konferenciája. Budapest (2008. augusztus 22–24.)*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2008 <http://mek.oszk.hu/07600/07689/07689.pdf>; Görözdí Judit: Magyar-zsidó írói identitások Szlovénzskón. Szenes Erzs és Szabó Béla önéletrészai. In: Balogh Magdolna szerk.: *Választások és kényszerek. Zsidó önkép és köztudat Közép-Európában (Irodalom és kultúrtörténeti tanulmányok)*. reciti, Budapest, 2015, http://reciti.hu/wp-content/uploads/valasztasok_vn.pdf.
- ¹⁶ A magyar–izraeli kulturális kapcsolatokat a politikai ese-

- mények kedvezőtlenül alakították: 1967 júniusában a hatnapos háború miatt Magyarország és a keleti blokk a Szovjetunió nyomására megszakítja és majdnem két évtizedre befagyasztja a kapcsolatát Izraellel. Talán ez is magyarázza, hogy Szenes Erzsébet az 1966-os sikeres szereplést követően miért nem kap elég figyelmet, miért szorul ki újra az irodalmi közösségből.
- 17 B. Z.: „Moledet Jész Li”. Szenes Erzsébet „Van hazám” c. könyve héberül. *Új Kelet*, 1961. V. 31. 4.
- 18 Lásd Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Budapest, 1999, 2004. 133–136.
- 19 Szenes Erzsébet: Állampolgárság. In: Szenes 1956. 37.; Szenes Erzsébet: Transzfer. In: Szenes 1956. 9.
- 20 Vö. Ezrahi 2000. 3–23.
- 21 Szenes Erzsébet: El Európától. In: Szenes 1956. 33.
- 22 Uo.
- 23 Uo. 33–35.
- 24 Szenes Erzsébet: Megérkezés. In: Szenes 1956. 6.
- 25 Interjú Sidra Dekoven Ezrahivel. In: *Izraeli szellem ma (2000–2010) Kőbányai János interjúi*. Budapest, 2010. 78.
- 26 Ehhez lásd Halbwachst a Szentföld legendaszerű topográfiajáról írtakat. In: Assmann 2004. 35–49.
- 27 Lásd Szenes Erzsébet: A férfi szó. *Nyugat*, 1927. 9. és Uő: *Fehér kendő*. Genius, Kassa, 1927. 57. Erről lásd Jablonczay Tímea: Száműzetés, melankólia, a nyelv idegensége Szenes Erzsébet költészetében. *Irodalmi Szemle*, 2018/5. 59–77.
- 28 Martin Gilbert: *Izrael története*. Ford. Baráth Katalin. Budapest, Pannonica Holding Rt, 2000. 124.
- 29 Szenes Erzsébet: Az „Illegálisok” – Mayer Levin filmjének margójára. *Új Kelet*, 1956. IV. 21. 6.
- 30 Vö. Assmann 2004. 198.
- 31 Szenes Erzsébet: Állampolgárság. In: Szenes 1956. 36–38.; Uő: Az utazás vége. In: Szenes 1956. 45–47.
- 32 Szenes: Az utazás vége. In: Szenes 1956. 47.
- 33 Szenes *A lélek ellenáll* című napló előszavában (és több helyen másutt is) azt írja, hogy megtalálta a fákamrában elásott kéziratot. A magyar recepció azután erre hivatkozva emeli ki a hányattatás körülményeinek fontosságát. Kardos Pál például a Radnóti-párhuzamot hangsúlyozza: a napló „bádogdobozban, föld alá ásva, egy udvarban vészeltte át a háborút, ahogyan Radnóti versei a tömegsírba temetett költő viharkabátja zsebéből kerültek elő”. Kardos Pál: Szenes Erzsébet, A lélek ellenáll, Napló és versek. *Alföld*, 1966/10. 81–82. Ehhez képest érdekes izraeli tárcájának megjegyzése, hogy nem találta meg a kéziratát. Vö. Szenes Erzsébet: Az utazás vége. In: Szenes 1956.
- 34 Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955)*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1995. 92.
- 35 Szenes Erzsébet: Állampolgárság. In: Szenes 1956. 39–40.
- 36 A. B. Jehosua: Izrael Állam. Ford. Szilágyi Erzsébet. *Múlt és Jövő*, 2010/1. 6.
- 37 Gilbert 2000. 245.
- 38 Szenes Erzsébet: Izraeli gyümölcs. In: Szenes 1956. 20.
- 39 Szenes Erzsébet: Új Robinsonok. *Új Kelet*, 1956. VIII. 24. 4.
- 40 Szenes Erzsébet: Új Robinsonok. In: Szenes 1956.
- 41 Az államiság első három évében 685 ezer fő érkezett, ebből 304 ezren Kelet-Európából. Ehhez lásd Smoel Ettinger: *A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig*. Osiris, Budapest, 2002. 351–352.
- 42 Szenes Erzsébet: Feketék. In: Szenes 1956. 16.
- 43 Vö. Arthur Koestler: *Ígéret és beteljesedés. A zsidó állam születésének története*. Ford. Makovecz Benjamin. Noran Libro, Budapest, 2011. 47.
- 44 Szenes Erzsébet: Keleten. In: Szenes 1956. 54–57.
- 45 Szenes Erzsébet: Személyes ügyben. *Új Kelet*, 1968. X. 25.
- 46 Vö. Szenes Erzsébet: Kurd zsidók. *Új Kelet*, 1958. I. 3. 6.; Uő: A Chule csodája. In: Szenes 1956. 64–66.
- 47 Ehhez lásd Benbassa–Atthias 2008., főképp: 15–21.
- 48 Vö. Ezrahi 2000. 3–23. és Benbassa–Atthias 2008. 6.
- 49 Szenes Erzsébet: Könyvek és sorsok. *Új Kelet*, 1956. 6. 29. 5. és lásd még Uő: A héber nyelv rajongói a világirodalomban. *Új Kelet*, 1961. IX. 29. 5., és Uő: Találkozás. In: Szenes 1956. 87.
- 50 Benbassa–Atthias 2008. 135.; Koestler 2011. 57.
- 51 Avineri 1994. 129–130.
- 52 Szenes Erzsébet: A Chule csodája. In: Szenes 1956. 64–66.
- 53 Koestler 2011. 355.
- 54 Szenes Erzsébet: Az Ulpán. In: Szenes 1956. 89–90.
- 55 Koestler 2011. 357.
- 56 Szenes Erzsébet: „Berta Selánu”. In: Szenes 1956. 85.
- 57 Szenes Erzsébet: Találkozás. In: Szenes 1956. 87.
- 58 Szenes Erzsébet: Kezdet. *Új Kelet*, 1965. IX. 24.
- 59 Szenes Erzsébet: Transzfer. In: Szenes 1956. 9.
- 60 Uo. 11.
- 61 Szenes Erzsébet: Izraeli kaland. 25–28. In: Szenes 1956.
- 62 Uo. 26.
- 63 Szenes Erzsébet: Szenes Channa árnyékában. In: Szenes 1956. 51–53.
- 64 Szenes Erzsébet: Versek. In: Szenes 1956. 61–63.
- 65 Szenes Erzsébet: Izraeli gyümölcs. In: Szenes 1956. 20–22.
- 66 Szenes Erzsébet: Az Énekek Éneke drámai változatban. *Új Kelet*, 1966. VI. 10. 4.
- 67 Jeruzsálemben is egy ízben előadták, dr. Berg József bevezető beszédében arra utalt, hogy ilyen felfogásban nem tudta volna elképzelni. Szenes Erzsébet: Az Énekek Éneke drámai változatban. Uo.
- 68 Szenes Erzsébet: Izraeli gyümölcs. In: Szenes 1956. 22.
- 69 Szenes Erzsébet: Emlékek a sátorban. In: Szenes 1956. 23.
- 70 Uo.
- 71 Raj Tamási: A sátrak ünnepe. <http://www.zsido.hu/vallas/szukkot.htm>.
- 72 Szenes Erzsébet: Emlékek a sátorban. In: Szenes 1956.
- 73 Tu-Bisvát. *Új Kelet*, 1958. II. 3.
- 74 Benbassa–Atthias 2008. 135.
- 75 „A Talmud meséli, hogy egy ember az úton haladva látja, amint a falu egyik nem éppen fiatal gazdája szentjánoskegyérfát ültet és erre azt kérdi az illetőtől: »Hány év múlva fog ez a fa neked gyümölcsöt hozni? – Hetven év után – volt a válasz. – Hát azt gondold, hogy te azt még megéred? – Erre a gazda: – Úgy, mint az én apám számomra ültetett ilyen fát, úgy én azt az én gyermekeim számára kívánom ültetni.«” Tu-Bisvát. *Új Kelet*, 1958. II. 3.
- 76 Benbassa–Atthias 2008.
- 77 Szenes Erzsébet: Kísérteties alijja. In: Szenes 1956. 66.
- 78 Szenes Erzsébet: Gyerekek. In: Szenes 1956. 29–32.
- 79 Szenes Erzsébet: A mi gyermekeink. *Új Kelet*, 1961. VI. 4.
- 80 Szenes Erzsébet: Gyerekerdő. Szenes 1956. 48.
- 81 1957 és 1965 között mintegy tizennégy mese jelent meg az *Új Kelet*-ben. Többek között: *A nap és a felbök, A tengerész, A szivárvány, Az éjszakai fény születése, Szegény kis bárányka, A katicabogár, Jom háácmául az erdőn, A sün, a vátik*. Az első darab címe utal a mesekönyv tervére: „Ők is új Olék.” Egy készülő erci mesekönyvből. *Új Kelet*, 1957. VIII. 12. 15.
- 82 Szenes Erzsébet: Színes és szomorú katalógus. *Új Kelet*. 1970. 10. 16. 7.
- 83 Kaczér Illés (Szatmár, 1887 – Tel-Aviv, 1980): író, újságíró.

A kolozsvári *Új Kelet* szerkesztőségében dolgozott 1925-ig, majd Csehszlovákiában élt. Dolgozott a pozsonyi *Magyar Újságnál*, 1938-ban Londonba, majd Izraelbe települt. Főbb könyvei: *Ikongo nem bal meg* (1926), *Ne félj, szolgám, Jákob* (Tel-Aviv, 1952), *Mácor Jeribo* (Tel-Aviv, 1972).

- ⁸⁴ Benedek Pál (Tótkomlós, 1931 – Tel-Aviv, 1998): újságíró. A Szegedi Tudományegyetemen szerzett jogtudományi doktori oklevelet (1955), 1957-től Izraelben élt, az *Új Kelet* munkatársa, főmunkatársa, főszerkesztője. Az izraeli magyar nyelvű újságírás egyik legjelentősebb alakja, közéleti tárcáival, belpolitikai írásaival vált ismertté. Műfordítói tevékenysége is jelentős.
- ⁸⁵ Schön Dezső (Hidalmás, 1906 – Tel-Aviv, 2000): újságíró, író. A kolozsvári *Új Kelet* szerkesztője, az erdélyi haszidizmus hagyományával foglalkozott. Főbb műve: az *Istenkerecsők a Kárpátok alatt* (1935; 1997), amelyben a kegyetlenül elpusztított máramarosszigeti zsidóság életét örökíti meg. A háború alatt jelent meg *Tízmillió zsidó nyelve* című könyve (1942). 1947-ben előbb Németországba, majd Izraelbe települt. Az újraindított *Új Kelet* felelős szerkesztője és kiadója volt (1948–1979). Újabb műve: *A tegnap városa. A nagyváradi zsidóság emlékkönyve* (Tel-Aviv, 1981).
- ⁸⁶ Gervai Sándor (Tiszalök, 1916 – Jeruzsálem, 1969): újságíró, író, irodalmi kritikus. Izraelben 1954-ben írt Radnóti Miklósról cikket, főbb könyvei: *A szív a baloldalon dobog*

(1948) *Galambok az olajfák ágain* (Jeruzsálem, 1956) *Anát istennő virágai* (Jeruzsálem Kiadó, 1959); *Nyíregyháza zsidóságának élete* (Jeruzsálem, 1963).

- ⁸⁷ Naschitz Frigyes (Bécs, 1900 – Tel-Aviv, 1989): költő, író, műfordító. Magyarországon, valamint külföldön jogi és műszaki tanulmányokat végzett. 1940-ben kivándorolt Palesztinába. Gyáriparos volt. 1949-től Izland tel-avivi főkonzulja. Magyarul és németül írta verseit, esszéit, irodalmi cikkeit, különböző nyelvekből fordított németre és magyarra. Magyar írásai többek között az *Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Újságban*, a *Bécsi Naplóban*, az *Új Keletben* jelentek meg. 1963-ban Nordau-díjat, 1981-ben Herzl-díjat kapott.
- ⁸⁸ Szenes Erzs: *Az én kis városom. Új Kelet*, 1968. X. 13. 12.
- ⁸⁹ Szenes Erzs: *Herzlt idéző gondolatok. Új Kelet*, 1961. VII. 5. 5.
- ⁹⁰ Szenes Erzs: „Volt magyar...” Hivatkozás Herzlre egy amerikai író könyvében. *Új Kelet*, 1963. VII. 12. 7.
- ⁹¹ Szenes Erzs: *Transzfer*. In: Szenes 1956. 10.
- ⁹² Szenes Erzs: *Uj Olék Jeeppel. Új Kelet*, 1960. XII. 6. 3.
- ⁹³ Szenes Erzs: *Az utazás vége*. In: Szenes 1956. 45–47.
- ⁹⁴ Szenes Erzs: *Állampolgárság*. In: Szenes 1956. 36.

